

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

AYSEL NİZAMİ QIZI QƏRİBLİ

XIX ƏSR AZƏRBAYCAN TƏRİQƏT ŞEİRİNİN
LÜĞƏT TƏRKİBİ

5706.01 – Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2017

Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Terminologiya şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Möhsün Nağısoylu Zellabdin oğlu**
AMEA-nın müxbir üzvü

Rəsmi opponentlər: **Nadir Məmmədli Baloğlan oğlu**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Əzizxan Tanrıverdi Vəli oğlu
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: **Bakı Dövlət Universiteti**
“Azərbaycan dilçiliyi” kafedrası.

Müdafiə “_____” _____ 2017-ci il saat _____ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____” _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos.:

S.Y.Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Dini təfəkkür mədəniyyətinin yüksəldiyi, zənginləşdiyi müasir dövrdə Azərbaycan təriqət şeirinin leksik-semantik sisteminin araşdırılması, şiəlik ideologiyasının poetik təzahürünün söz-İfadə arsenalının həm normativ, həm də üslubi interpretasiyası bu gün xüsusi aktuallıq kəsb edir. Əlbəttə, XIX əsrdə daha çox yayılmış, Kərbəla müsibətini bütün təfəsilatı ilə anladan təriqət poeziyasının linqvostilistik xüsusiyyətlərinin tədqiqi şiəliyin təbliği məqsədini güdmür və burada söhbət əsərləri əsasən Kərbəla mövzusunda həsr olunmuş, böyük istedadla, dil-üslub sənətkarlığına malik M.H.Dəxil, M.M.Qumri, Ə.Raci, A.Asi, A.Sürəyya, H.R.Sərraf, M.Ə.Baki kimi yaradıcıları uzun illər diqqətdən kənarda qalmış şairlərin əsərlərinin lüğət tərkibini, söz semantikasını müasir metodlarla öyrənməkdən gedir.

Ümumiyyətlə, mövzunun aktuallığını şərtləndirən cəhətlər, əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

a) həm ölkə, həm də dünya miqyasında multikultural dəyərlərin tarixi əsaslarının öyrənilməsinə xüsusi önəm verilməsi;

b) uzun on illər ideoloji konyukturun təsiri, təzyiqi altında unudurulmağa cəhd olunmuş mənəvi-mədəni hadisənin, o cümlədən dil-üslub hadisəsinin elmi-intellektual səviyyədə etiraf olunması ehtiyacı;

c) müasir Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslublar sistemində araşdırılan dini-bədii dil hadisəsinin perspektivlərinin genetikoloji mövcudluğu və həmin hadisənin linqvistik tədqiqat sferasına daxil edilməsi zərurəti.

Bir məsələni də xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, “Kərbəla müsibəti” mövzusu, sadəcə, konkret bir coğrafiyanı, yaxud konkret bir dövrdə baş vermiş faciəli hadisəni əhatə etməklə qalmır, həmin mövzuya həsr olunmuş əsərlərin hamısında, o cümlədən dahi Füzulinin “Hədiqətüs-süəda”sında göstərildiyi kimi, bütün məkanları və zamanları özündə ehtiva edən fəlsəfi ümumiləşdirmə səciyyəsinə qalxməqlə “zalım-zülm-məzlum” triadası, yaxud məfkurə modeli əsasında bütövlükdə həyatın, onun sosial-mənəvi münasibətlərinin şərhini verir. Cəmiyyətin təfəkküründə kifayət qədər möhkəm yer tutmuş bu fəlsəfə öz nitq modellərini də formalaşdırmışdır ki, onların həm arxaik (etnoqrafik), həm də müasir planda öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın obyektı.

Tədqiqatın obyektini XIX əsr Azərbaycan təriqət (mərsiyə) poeziyası təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Təriqət şeirinin özünəməxsus zəngin üslubi çalarları ilə seçilən lüğət tərkibi təşkil edir. Lakin mövcud dil-üslub hadisəsinin mahiyyətini daha dərinə dərk etmək üçün həm əvvəlki dövrlərin (xüsusilə, Füzulinin “Hədiqətüs-süəda”sının), həm də sonrakı mərhələlərinin müvafiq dil-üslub təzahürləri ilə müqayisələr aparılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi XIX əsr Azərbaycan təriqət (mərsiyə) şeirinin lüğət tərkibinin həm normativ, həm də stilistik baxımdan öyrənilməsindən ibarətdir. Vəzifələri isə, əsasən, aşağıdakılardır:

- Azərbaycan təriqət şeirinin ideya, məzmun və dil-üslub texnologiyalarının təşəkkül tarixinin öyrənilməsi;

- Kərbəla mövzusunda həsr olunmuş poeziyada klassik-kitab üslubundan xalq danışığı üslubuna keçidin sosial-üslubi səbəblərinin müəyyənləşdirilməsi;

- Həmin poeziyada söz-obraz yaradıcılığının tədqiqi;

- Həmin poeziyada ifadə-obraz yaradıcılığının tədqiqi.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqat təsviri, tarixi-müqayisəli və linqvostatistik metodlarla aparılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Mövzu ilk dəfədir ki, tədqiqata cəlb edilir. İndiyə qədər XIX əsr Azərbaycan təriqət şeirinin özünəməxsus leksik-üslubi sistemi araşdırılmamış, ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin həmin təzahürü dil tarix araşdırmalarının maraq dairəsində olmamışdır, bunun da səbəbi artıq qeyd etdiyimiz kimi mövzunun dini təriqət (şiə) motivləri ilə sıx bağlılığıdır.

Hər cür dini düşüncəyə (və onun ifadə üslubuna) qarşı olan sovet ideologiyası süqut etdikdən sonra təriqət poeziyasının, eləcə də onun dil-üslub sənətkarlığının öyrənilməsi ilə bağlı hər cür maneələrin aradan qalxması tamamilə təbiidir.

Tədqiqat işinin, fikrimizcə, bir mühüm yeniliyi də ondan ibarətdir ki, XIX əsr Azərbaycan təriqət şeirinin lüğət tərkibi təcrid edilmiş şəkildə deyil, Azərbaycan ədəbi dili leksikasının ümumi təkamül tarixi kontekstində araşdırılmışdır. Çünki təriqət şeirinin dili hansısa əlahiddə, yaxud xüsusi normaları olan nitq təzahürü deyil. Odur ki, həmin hadisə ümummillə ədəbi dil proseslərindən kənarında araşdırıla bilməz. Bununla belə, faktlar, təhlillər göstərir ki, təriqət şeiri dilinin, o cümlədən leksik-üslubi sisteminin aydın konturları ilə seçilən özünəməxsusluqları vardır ki, onlar nəzərə alınmasa Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi bəzəyə təsəvvürlərimiz hər halda yarımçıq olardı.

Ənənəsi XVI əsrdən (Füzuli dövründən) gələn XIX əsr təriqət

şeyrinin lüğət tərkibi, “Kərbəla mövzusu” ümummüsəlman təfəkkürünün məhsulu olduğuna görə, ərəb, fars və türk linqvokulturoloji paralelliyinin çoxluğu ilə seçilir. Dissertant çalışmışdır ki, Azərbaycan dilçiliyində demək olar ki, toxunulmamış həmin leksik-üslubi paralelliyin təriqət şeyirindəki təzahür texnologiyasını ilk dəfə sistemli şəkildə araşdıraraq onun mahiyyətini müəyyən etsin.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Azərbaycan təriqət (mərsiyə) poeziyasının lüğət tərkibi spesifik xüsusiyyətlərə malik olduğundan onun funksional tipologiyasının müəyyənləşdirilməsi dilçilik elmi üçün nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda ədəbi-bədii təfəkkürün dini təriqət kanonları əsasında yaranan həmin təzahürünü qneseoloji baxımından anlamaq da tələb olunur ki, bu baxımdan linqvistik ümumiləşdirmələrin gəldiyi qənaətlər fəlsəfi məzmunu malikdir. “Kərbəla müsibəti” mövzusu öz təbiəti etibarlı ilə yalnız dini deyil, həm də mənəvi-fəlsəfi məzmunu malik olduğundan onun anlayışlar sistemi, eləcə də leksikonu tələb edir ki, hər bir söz və ya ifadəyə daşdığı mistik-simvolik məzmunu miqyasında yanaşılınsın. Bu isə söz nəzəriyyəsinin həddlərinin genişləndirilməsi ilə müşayiət olunmaya bilməz.

Tədqiqatın mənbəyi. XIX əsr Azərbaycan təriqət şeyrinin zəngin lüğət tərkibinin araşdırılması müqayisəli şəkildə aparıldığından əsas mənbələr kimi Məhəmməd Füzulinin “Əsərləri” VI cild (tərtib edən H.Arslı), Tofiq Hacıyevin “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” və XIX əsr şairlərinin çap olunmuş bir sıra əsərləri götürülmüşdür.

Müəfiyyə çıxarılan əsas müddəalar.

1. XIX əsr Azərbaycan təriqət şeyrinin lüğət tərkibinin müəyyənləşməsi tarixinin modelləşdirilməsi.
2. Füzulinin “Hədiqətüs-süəda”sının leksik tərkibi haqqında həm normativ, həm də üslubi təsəvvürlərin dəqiqləşdirilərək XIX əsr təriqət şeyr dilinin əsaslarının aydınlaşdırılması.
3. Füzuli “Mərsiyə”sinin leksikostatistik təhlili.
4. XIX əsr təriqət şeyrinin dilində söz-obrazların üslubi imkanlarının araşdırılmasının nəticəsi olaraq ən mühüm ideya-estetik enerji daşıyan vahidlərin aşkarlanaraq təsnif olunması.
5. Həmin şeyrin dilində ifadə-obrazların statusunun, funksional imkanlarının aşkarlanması.
6. XIX əsr təriqət şeyrinin lüğət tərkibinin istər normativ, istərsə də üslubi baxımdan özünəməxsus xarakter daşdığıının konkret faktlarla göstərilməsi.

7. XIX əsr təriqət şeirinin dilində təzahür edən spesifik söz və ifadə-obrazların müasir Azərbaycan dilində işlənmə səviyyəsinin , funksional imkanlarının müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqatın aprobasiyası. İş AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Terminologiya şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəaları dissertantın “Azərbaycan təriqət şeirinin leksikası” (Bakı, “Elm və təhsil” nəş., 2015) monoqrafiyasında, eləcə də Ali Attestasiya komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi məcmuələrdə çap olunmuş elmi məqalələri öz əksini tapmışdır. Əsas nəticələrindən “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” ümumi kursunda, bir sıra müvafiq xüsusi kurslarda, eləcə də Azərbaycan dili tarixi lüğətinin tərtibində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, predmet və obyekt göstərilir, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti açıqlanır, müdafiəyə çıxarılan müddəalar təqdim olunur, tədqiqatın metod və mənbələri, aprobasiya və quruluşu haqqında qısa məlumat verilir. Azərbaycan dilinin, o cümlədən ədəbi dilinin zəngin tarixində leksik proseslər özünün rəngarəngliyi ilə daha çox diqqəti cəlb edir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, istər fonetik, istər morfoloji, istərsə də sintaktik inkişaf kifayət qədər sabit qanunauyğunluqlara tabe olduğu halda, leksik qat, bir növ, sərbəstdir, daha çevik dəyişir, hətta eyni dövrdə müxtəlif funksional üslubların yaxud təmayüllərin özünəməxsus leksikostilistikası da müşahidə edilir.

XIX əsr Azərbaycan təriqət şeirinin lüğət tərkibi ümumən XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin üzvi tərkib hissəsi olsa da, bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir ki, həmin fərqlər (və xüsusiyyətlər) ən gec XVI əsrdən – Füzuli dövründən başlayan kifayət qədər zəngin bir tarixi təkamül prosesinin məhsuludur. Lakin Azərbaycan ədəbi dili tarixinə həsr olunmuş fundamental əsərlərdə, ali məktəb dərsliklərində belə bu mövzuda demək olar ki, heç bir tədqiqat aparılmamışdır.

Məlum olduğu kimi, XIX əsr Azərbaycan poeziyası (və onun dili), bir tərəfdən nə qədər xəlqiləşsə də, digər tərəfdən dahi Füzulinin (XVI

əsrin!) təsiri altında idi. Dahi sələflərindən “qidalanan” XIX əsr təriqət şairləri mövzunun siyasi-ideoloji tərəflərindən az qala bütünlükdə imtina etsələr də, təbii (və təəssüf) ki, nə ideya-məzmun, nə də ifadə-obrazlılıq baxımından Füzuli səviyyəsinə yüksələ bilmirdilər. Bununla belə XIX əsr (eləcə də müəyyən qədər XX əsrin əvvəlləri) Azərbaycan təriqət şeirinin bütövlükdə Azərbaycan ədəbi dili kontekstində kifayət qədər ciddi maraq doğuran dil-üslub mənzərəsi, tipologiyası və texnologiyaları vardır.

Bir sözlə, Azərbaycan təriqət şeiri əks etdirdiyi ideya-məzmununa uyğun olaraq özünün söz və ifadə potensialını müəyyənləşdirir ki, həmin potensial “Kərbəla müsibəti” mövzusuna müraciət edən hər bir söz sənətkarı üçün kanonik bir şəkildə əsaslanmalı, istifadə edilməli, öz yaradıcılıq imkanları daxilində yararlanmalı funksional dil-üslub, məkan-kontekstinə çevrilir. Doğrudur, təriqət şairləri çalışırlar ki, mövcud tələbləri pozmadan mövzuya həm ideya, həm də dil-üslub yenilikləri gətirsinlər, lakin bu, o qədər məhduddur ki, çox zaman şairin qabiliyyəti yaratdığı əsərlərin keyfiyyəti ilə deyil, kəmiyyəti ilə ölçülməli olur.

XIX əsr Azərbaycan təriqət şeirinin lüğət tərkibinin müəyyənləşməsinə təsir edən amillərdən biri də onun Kərbəla müsibəti anılan məclislərdə, kütlə arasında oxunmaq üçün qələmə alınmasıdır və şair məcburdur mərsiyə, növhə və sinəzənlərdə elə sözlər, ifadələr işlətsin ki, həm mövzunun (müsibətin) təfərrüatını çatdırsın (bunun üçün müəyyən şəxs adlarına, yer adlarına, səciyyəvi söz-terminlərə və s. müraciət olunmalıdır), həm müxtəlif səviyyəli dinləyicilər üçün anlaşılıq olsun, həm də onların hisslərinə, emosiyalarına elə dərinədən təsir etsin ki, kütləvi vəcdə gətirsin.

Dissertasiyanın *“Azərbaycan təriqət şeirinin ideya, məzmun və dil-üslub texnologiyalarının təşəkkül tapıb formalaşması”* adlanan birinci fəslə 6 yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsildə *“Kərbəla müsibəti mövzusu”* barədə müxtəsər məlumat verilir.

Azərbaycan poeziyasının çoxəsrlik tarixində “Kərbəla müsibəti” mövzusu o qədər geniş yer tutur ki, onu həm ideya-estetik mükəmməlliyinə, həm də linqvostilistik məhsuldarlığına görə istənilən mövzu ilə müqayisə etmək olar.

Tədqiqatçılar göstərir ki, “Kərbəla müsibəti” mövzusuna həsr olunan ilk əsərlər ərəb dilində yazılmışdır. İlk öncə mərsiyə şəklində yazılan bu əsərlər sonradan Kərbəla vəqiesinin geniş bədii təsviri şəklində ortaya çıxmış və daha çox bir ümumi ad altında – “Məqtəli-Hüseyn” (Hüseynin qətl kitabı) və ya

sadəcə “Məqtəl” (Qətl kitabı) adı ilə tanınmışdır. ¹

Həmin mövzuda orta əsrlərdə fars dilində yazılmış məşhur əsər isə mövlana Hüseyn Vaiz Kaşifinin (ölüm tarixi 910/1504-05-ci il) “Rövzətüş-şühədə” (Şəhidlər bağçası) əsəridir² ki, həmin əsər XVI əsrin 30-cu illərində azərbaycanlı Nişati tərəfindən “Şühədanamə” adı ilə Azərbaycan türkcəsinə çevrilmişdir. Bir neçə il sonra isə dahi Azərbaycan şairi Füzuli “Rövzətüş-şühədə” əsasında özünün məşhur “Hədiqətüs-süəda”sını qələmə almışdır.

Tədqiqatçılar “Şühədanamə”nin, heç bir mübahisəsiz, tərcümə olduğunu dedikləri halda “Hədiqətüs-süəda”nı tərcümə hesab etmirlər.³

“Füzulinin “Hədiqətüs-süəda”sı adlanan ikinci yarımfəsilə göstərilir ki, Füzulinin Kərbəla mövzusunda əsər (məqtəl) yazmaq fikrinə düşərkən nə üçün məhz “Rövzətüş-şühədə”ya üz tutması, əlbəttə, Kaşifinin əsərinin məşhurluğu ilə bağlı idi. Əsərin məşhurluğuna sübut olaraq təkcə belə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, “Rövzətüş-şühədə” ortaya çıxdıqdan sonra fars dilində “rövzə” sözü “yas”, “matəm”, “təziyə saxlamaq” mənalarında (əsl mənası isə “bağça”, “yaşillıq”, “güllük” deməkdir) işlənməyə başlayır. “Rövzətüş-şühədə” ilə bağlı fars dilində yeni bir söz- “rövzəxan” da yaranır və həmin “rövzəxan” sözü Azərbaycan dilinə də keçmişdir.

“Hədiqətüs-süəda”nın orijinal bir əsər olması ideyasını müdafiə edənlər Füzulinin bu əsərdəki nəsrindən çox, şeirlərinə əsaslanırlar və “bu da bir danılmaz həqiqətdir ki, “Hədiqətüs-süəda”da olan şeir parçaları...“Rövzətüş-şühədə” ilə müqayisədə qat-qat yüksəkdə dayanır⁴.

Möhsün Nağısoylu göstərir ki, “Hədiqətüs-süəda” yarandığı dövrdən başlayaraq türk dilinin işləndiyi böyük bir ərazidə geniş yayılmış, xüsusilə də Kərbəla şəhərindən bəhs edən mərsiyə ədəbiyyatının inkişafına güclü təsir göstərmişdir.

Füzuli “Hədiqətüs-süəda”nı qələmə almasının bir mühüm səbəbini də türkcə bu mövzuda əsərin olmamağında görür və “Dibaçə”də yazır ki, məclislərdə Kərbəla vəqifələrindən bəhs ediləndə ərəblərlə farsların qulaq asacaqları kitablar olduğu halda türklər kənardə qalırlar (halbuki onlar da Adəm övladlarıdır), ancaq həmin vəqifələrdən gərək türklər də xəbərdar

---

¹ Nağısoylu M. Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsəri, Bakı, “Nurlan” nəş., 2002, s. 8.

² Nağısoylu M. Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsəri, Bakı, “Nurlan” nəş., 2002, s. 8.

³ Azərbaycan ədəbi dili tarixi, III ., Bakı, “Şərq-Qərb” nəş., 2007, s. 336.

⁴ Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən adların və terminlərin şərhı, Bakı, “Maarif” nəş., 1993, s. 42. Tərtib edənı A.M.Babəyev.

olsunlar, çünki:

Təkrari-zikri-vaqieyi-dəşti-Kərbəla
Məqbuli-xassü amü siğarü kifardür.
Təqrir edənlərə səbəbi-izzü ehtişam,
Təhrir edənlərə şərəfi-ruzigardür¹.

Dahi şair onu da qeyd edir ki, “əgərçi ibarəti-türkidə bəyani-vəqaye düşvardür, zira əksəri-əlfazı rəkkik və ibarətı nahəmvardür, ümid ki, himməti-övluya itmaminə müsaid ola və əncaminə müavinət qıla”².

Və üzünü Tanrıya tutur:
Ey feyzi-rəsani-ərəbü türkü əcəm,
Qıldun ərəbi əfsəhi -əhli-ələm,
Etdün füsəhayi-əcəmi İsadəm,
Bən türkezəbandan iltifat eyləmə kəm³.

Füzulinin “ Mərsiyə”si nə qədər ideya-məzmunun dərinliyi, yəni “Kərbəla müsibəti”nin fəlsəfi mahiyyətinə varması ilə seçilirsə, o qədər də dil-üslub texnologiyalarının zənginliyi, mükəmməlliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Ümumiyyətlə, Füzulinin hansı mövzuya müraciət etməsindən asılı olmayaraq, onun yaradıcılıq məramının bir mühüm əlaməti də milli dil (türk dili) təəssübkeşliyidir ki, bu, az qala, şairin əsərlərinin ideya göstəricisi səviyyəsinə yüksəlir. Müxtəlif mövzularda olduğu kimi, Kərbəla mövzusunda əsərin də həm nəsrədə, həm də nəzmdə elə bir mükəmməl dil örnəyi vardır ki, bundan sonra həmin mövzuya müraciət edənlər dahi şair-mütəfəkkirlə hesablaşmalı, ondan öyrənməli olurlar.

Üçüncü yarımfişil *“Azərbaycan folklorunda Kərbəla mövzusu”* adlanır.

Müşahidələr göstərir ki, XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan poeziyasında “Kərbəla müsibəti” mövzusu demək olar ki, unudulur⁴. Bu möhtəşəm mövzuya bütünlükdə deyil, yalnız müəyyən söz və ya ifadə-obrazlar səviyyəsində müraciət edilir, yaxud “Kərbəla müsibəti” qəhrəmanlarının adları ehtiramla yad olunur.

Bununla belə Azərbaycan folklor poeziyasında həmin mövzuya müraciət, görünür, az və ya çox dərəcədə həmişə mövcud olmuşdur.

---

¹ H.Araslı Füzuli M. Əsərləri. VI cild, Bakı, “Azərbaycan” nəş., s. 14-15.

² Yenə orada. s.15.

³ Yenə orada. s.15.

⁴ Araslı Həmid. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, ADU nəş., 1956, səh 5, s. 21.

“Kərbəla folkloru” kitabının müəllifi Füzuli Bayat göstərir ki, “dini folklorumuzun ən böyük qolu olan Kərbəla folkloru tarixin yaddaşlarda yaşamasıdır. Olmuş hadisələrin qiyamətə qədər söylənəcəyi inanc təməlli özəl mətnlərdir. Kərbəla ağıları, mərsiyələri, məqtəlləri, rəvayətləri, əfsanələri, mənəkəbələri, ritualları, meydan tamaşaları ilə, qıscacası, bütünüylə folklorur”¹.

“Kərbəla folkloru” müəllifinin son zamanlar toplanmış folklor poeziyasından (məsələn, Masallı folklorundan) verdiyi maraqlı örnəklərə gəldikdə (12, s. 62-64) isə, şübhə etmirik ki, onlar ən gec XIX əsrdə yaranmışdır. Yəni o zaman yaranmışdır ki, artıq yazılı poeziyada “Kərbəla müsibəti” mövzusu özünün “intibah dövrü”nü yaşamağa başlamışdı.

“Kərbəla müsibəti” bütün tərəfləri (hətta teatral təcəssümü) ilə ələ alınır.

Mövzunun Azərbaycan xalq təfəkküründə, ilk növbədə, təbii ki, şiə mühitində möhkəm yer tutmasını da müəyyən mənada folklor hadisəsi hesab etmək mümkündür. Yüz illər boyu keçirilmiş şəbih tamaşalarında Kərbəla faciəsinin məzmunu geniş xalq kütlələrinə özünəməxsus bir şəkildə anladılmışdır ki, bu da XIX əsr Azərbaycan təriqət (mərsiyə) şeirinin sosial bazasının formalaşmasına təsir göstərmişdir. Xüsusilə o mənada ki, əsasən, xalq içərisindən çıxmış mərsiyə şairləri çalışmışlar ki, Kərbəla müsibətini elə bir dillə anlatsınlar ki, həm mövzunun ideoloji məzmunu zədələnməsin, olduğu kimi çatdırılsın, həm də geniş xalq kütlələri üçün aydın, asan dərk edilən və təsirli olsun.

“A.Bakıxanovun “Riyazül-qüds”ü, adlanan dördüncü yarımfəsildə “Hədiqətüs-süədanın” təsiri altında Azərbaycan ədəbiyyatında yaranmış ilk məqtəllərdən biri Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Riyazül-qüds” (Müqəddəs bağ) əsəridir ki, “Qubada İmam Hüseyn üçün təziyə məclisi quranların tapşırığı ilə” yazılmışdır. “Riyazül-qüds” A.Bakıxanovun ana dilində qələmə aldığı ilk irihəcmli bədii əsərlərindən biridir. Əsasən, nəsr ilə qələmə alınan əsərdə ərəb, fars və türk dillərində yazılmış nəzm parçaları da verilmişdir ki, onların da çoxu A.Bakıxanovun öz qələminin məhsulu, ilk qələm təcrübələridir”².

Hiss olunur ki, hələ gənc olmasına baxmayaraq A.Bakıxanov “Riyazül-qüds”ü, sadəcə, “sifariş”lə deyil, mövzuya dərin inamla, ürəklə qələmə

---

¹Bayat F. Kərbəla folkloru. Mühərrəmlik rituallarından şəbih meydan tamaşalarına. Bakı, “Elm və təhsil” nəş., 2014, s. 6.

²Nağısoylu M. Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Riyazi-qüds” əsəri, Bakı, “Elm və təhsil”, nəş., 2014, s. 5-6.

almış, özündən əvvəlki müvafiq mənbələri məsuliyyətlə araşdırmış, kifayət qədər kamil bir dil-üslub nümayiş etdirmişdir.

A.Bakıxanovun növhəsini Füzulinin məşhur “Mərsiyə” si ilə müqayisə etsək, fikrimizcə, bir mühüm fərq üzərində xüsusilə dayanmaq lazım gələcəkdir ki, bu da Füzuli “akademizm”inin A.Bakıxanovda xeyli “yumşaldılma”sından ibarətdir. Belə ki, növhə müəllifi Həzrət Əliyə (Həzrət Hüseynin atasına, yəni daha mötəbər müqəddəs şəxsə) müraciət etsə də, onun dil-üslubunda munis sözlər, ifadələr (məsələn: *rəhm eylə göz yaşımə, getmə bu meydanə, qoyma hicrində bəni əşk təkəm, qoy çəkim həsrət ilə zülfünə bir şənə, qoyma dutum daməni- dəşt və s. və i.*) həddindən artıq çoxdur. “Mərsiyə”də Həzrət Hüseynə müraciət edən Füzuli, demək olar ki, bu cür məhrəm söz və ya ifadələr işlətmir.

“XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Kərbəla mövzusunun yayılması” adlanan beşinci yarımfəsildə göstərilir ki, böyük Azərbaycan ədəbiyyatşünası Firidun bəy Köçərli XIX əsr mərsiyə şeirinin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirmişdir ki, bu da “Kərbəla müsibəti”nin bir mövzu olaraq XIX əsr Azərbaycan poeziyasında nə qədər geniş yer tutduğunu bir daha göstərir.

Zaman Əsgərli yazır: Klassik poeziya üslubunda yazan şairlərin ictimai mənsəyi, mədrəsə təhsili alıb dini dünyagörüşünə yiyələnmələri onların yaradıcılığına da təsir göstərirdi. Bu şairlər bir tərəfdən dünyəvi məhəbbəti tərənnüm edir, fanatizmə və yalançı ruhaniliyə qarşı çıxaraq elm və mədəniyyəti tərifləyir, məscidi “bayquş yuvası” adlandıraraq arif adamları ordan uzaqlaşmağa çağırır; ikinci tərəfdən isə dini mərasimlərdə oxunan mərsiyə, növhə, sinəzən və mədhnəmələr yazırdılar”.¹

Zaman Əsgərli onu da əlavə edir ki, “ bu hal XIX əsr şairlərinin, demək olar ki, əksəriyyətinə xas olan xüsusiyyət idi. Həm mövcud dini təəssübkeşliyi pisləyib vaiz və zahidləri riyakar, ikiüzlü adlandıran Əbülhəsən Raci, “Künci-meyxanəni məskən edib hər şamü səhər, Vermə, Dilsuz, əlini zahidü molla əlinə” deyə xərabəti şeirlər yazan Məhəmmədəmin Dilsuz, habelə “Allaha rüşvət”, “Köpəyə ehsan”, “Yerdəkilərin göyə şikayətə getmələri” kimi satirik əsərlərin müəllifi olan Seyid Əzim Şirvani də dini mədhnəmə, mərsiyə və sinəzənlər yazmış, bu əsərlər camaat arasında geniş yayılmışdır”².

Mərsiyənin, ümumən təriqət şeirinin ədəbi-estetik , eləcə də bədii

---

¹ Z.Əsgərli. XIX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası. Bakı, “Şərq-Qərb” nəş., 2005, s. 12.

² Yenə orada. s.12.

lingvistik mənşəyi barədə irəli sürülmüş aşağıdakı mülahizə də diqqəti cəlb etməyə bilməz: "...Azərbaycan mərsiyəsi öz mayasını Azərbaycan xalq ədəbiyyatından, ailə-məişət nəğmələrindən, oxşamalarından almışdır.(1)

Əlbəttə, "dini ənənə" də müəyyən rol oynamışdı (xüsusilə "ilk təkan" kimi), lakin ədəbi ənənə, ideya-estetik, poetik və dil-üslub varisliyinin rolu daha mühüm idi.

Zaman Əsgərli tamamilə doğru olaraq göstərir ki, "mərsiyə şeiri Azərbaycan ədəbiyyatında... poetik dilin orta əsrlərə məxsus tərkiblərdən təmizlənməsində və sadələşməsində müəyyən qədər əhəmiyyətli rol oynamışdır... Növə və sinəzənlər bir çoxu yüksək bədiiliyi və şəriyyəti ilə fərqlənirdi; şairlər gözəl qafiyələr yaradır, poetik sözün imkanlarından sənətkarlıqla istifadə edə bildirilər"¹.

Birinci fəslin sonuncu-altıncı yarımfəslisi "***Kərbəla müsibətinin poetik dili***" adlanır. XIX əsr Azərbaycan poeziyasında "Kərbəla müsibəti" mövzusunda yazmış çoxlu şairlər içərisində üçü daha məşhur olmuşdur: Molla Hüseyn Dəxil, Mirzə Məhəmmədağlı Qumri və Əbülhəsən Raci və "onlardan sonra mərsiyə yazanların, demək olar ki, hamısına bu şairlərin təsiri olmuşdur"².

M.H.Dəxil, M.M.Qumri və Ə.Raci ilə yanaşı XIX əsrdə, eləcə də

XX əsrin əvvəllərində onlarla Azərbaycan şairi "Kərbəla müsibəti" mövzusunda müraciət etmişlər: Seyid Mirhəməzə Əfəndi Nigari, Məhəmməd Əmin Dilsuz, Xurşidbanu Natəvan, Mir Möhsün Nəvvab, Seyid Əzim Şirvani, Abdulla bəy Asi, İsmayıl bəy Nakam, Ağadadaş Sürəyya, Hacı Rza Sərraf, Məşədi Əyyub Baki, Hüseyn Nadim Naxçıvani...

Həmin şeirlərin dilindəki "Kərbəla müsibəti leksikonu", əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir: şiə, matəm, şur, əfğan, qan ağlamaq, şahı-şəhidan, qəm, yanmaq, suzan, yatmaq, bidar, giryən, diləfkar, əzadar, şahı-ğəriban, oğulsuz ata, imdad, fəryad, şamə döndərdi, Şam, dağ çəkmək, gözünü ağlar qoymaq, Əli, özünü ölmüş görmək, qurban olmaq, göz yaşı, rəvan, qardaş, ana, bacı, xarü zəlil, bimarü zəlil, nəzərdən salma, rəhm eylə, dərdi-dil və s.

İlk baxışdan diqqəti o cəlb edir ki, Kərbəla müsibəti poeziyasının dilində mövzu ilə bilavasitə bağlı leksikon mətnin lüğət tərkibinin mütləq əksəriyyətini təşkil edir.

---

¹ Z.Əsgərli. XIX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası. Bakı, "Şərq-Qərb" nəş., 2005., s.14-15.

² İ.Qəribli. Necə qan ağlamasın daş bu gün (mərsiyələr, sinəzənlər, qəsidələr), Bakı, "Yazıçı" nəş., 1993, s. 3.

“Klassik yazı üslubundan xalq danışiq üslubuna” adlanan ikinci fəsil beş yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil **“Anlayışların dəqiqləşdirilməsi”** adlanır.

Azərbaycan dili tarixşünaslığında özünə möhkəm yer tutmuş və orta əsrlər ədəbi dilinin üslub mənzərəsini dəqiq müəyyən edərək biri digərini tamamlayan “klassik-kitab üslubu” və “folklor-danışıq üslubu” anlayışları mövcuddur ki, həmin anlayışların müəllifi akademik Tofiq Hacıyev yazır: “XIII-XVI əsrlərin aparıcı dili klassik-kitab dilidir”¹.

Biz “klassik-kitab üslubu” yerinə “klassik yazı üslubu”, “folklor-danışıq üslubu” yerinə isə “xalq-danışıq üslubu” ifadələrini işlətmək qərarına gəldik. Birincisi ona görə ki, kontekstimiz ümumən ədəbi dil yox, yalnız konkret mövzunu əhatə edən şeir dilidir, ikincisi isə, məqsəd paralel mövcud olan üslub təzahürlərini deyil, biri digərinin davamı olan leksik-üslubi təzahürləri müqayisə etməkdir. Belə ki, Füzulinin “Hədiqətüs-süəda”sından XIX əsr Azərbaycan təriqət şeirinə qədər gedən leksik proseslər “klassik yazı üslubundan xalq danışiq üslubuna” formulu ilə daha məntiqli izah oluna bilər.

“Füzuli mərsiyəsinin leksik-stilistik-statistikası” adlanan ikinci yarımfəsildə “Mərsiyə”nin lüğət tərkibi geniş təhlil olunmuşdur.

Məlum olur ki, “Mərsiyə”nin dilində ən çox işlənən dörd söz var: “Kərbəla” (14 dəfə), “qıl(maq)” (14 dəfə), “ol(maq)” (14 dəfə), “ey” (13 dəfə). Nisbətən çox işlənən sözlərə gəldikdə isə onlar aşağıdakılardan ibarətdir: “şah” (8 dəfə), “fələk” (7 dəfə), “Hüseyn” (6 dəfə), “ah”, “ələm”, “qəm” (hər biri 5 dəfə), “Al”, “çək(mək)”, “kim”, “şühəda” (hərəsi 4 dəfə). Hərəsi üç dəfə işlənən sözləri də, əslində, çox işlənən sözlər arasına daxil etmək olardı: “bəla”, “bərq”, “bir”, “cəfa”, “dəhr”, “et(mək)”, “Əba”, “hər”, “ilə”, “könül”, “matəm”, “rəva”, “sən”, “tiğ”.

Hesablamalar göstərir ki, “Mərsiyə”nin dilində təxminən 200 söz (buraya həm əsas, həm də köməkçi sözlər daxildir) 350 dəfə işlənir.

Bununla yanaşı 40 türk mənşəli söz 100 dəfə, 160 ərəb və fars mənşəli söz isə 250 dəfə işlənir. Beləliklə, mətndəki türk mənşəli sözlər sayına görə 20, işlənmə tezliyinə görə 30 faiz olduğu halda ərəb və fars mənşəli sözlər sayına görə 80, işlənmə tezliyinə görə isə 70 faiz təşkil edir.

“Mərsiyə”nin dilində türk mənşəli əsas sözlərin sayı təxminən 30, işlənmə tezliyi 50-dir. Köməkçi sözlərə gəldikdə isə təxminən 10 söz 60 dəfə işlənir. Ərəb mənşəli bir neçə köməkçi sözü (onlar isə “və” bağlayıcı-

---

¹ Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, “Elm” nəş., 2012, s. 249.

sı ilə “ya” nidasından ibarətdir) çıxmaq şərti ilə mətn üçün ərəb və fars mənşəli köməkçi sözlər səciyyəvi deyil.

“Füzuli mərsiyəsinin leksik üslubunun XIX əsr təriqət şeirinin dili-nə təsirinin miqyası” adlanan üçüncü yarımfəsildə göstərilir ki, XIX əsr Azərbaycan təriqət şeirinin lüğət tərkibinə gəldikdə burada diqqəti cəlb edən əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, bir tərəfdən, klassik yazı üslubu üçün, Füzulinin “Hədiqətüs-süada”sından başlayaraq səciyyəvi olan ideya – mövzu davam etdirilir (yəni Kərbəla mövzusunun leksikonunu Füzuli ciddi ənənə formalaşdırmışdı ki, sonrakı dövrlərdə bununla hesablaşmamaq mümkün deyildi), digər tərəfdən, həmin ideya – mövzunun XIX əsrdə geniş xalq kütlələrinin anlayacağı bir dildə təqdim etmək ehtiyacı yaranır. Nəticə etibarı ilə, həm artıq modelləşmiş, yaxud klişeləşmiş söz – anlayışlardan imtina edilmir, həm də mövzunun ideya-estetik potensialında olan emosional-ekspressiv təəssüratı bəsitləşdirməmək şərti ilə kütlə üçün daha anlaşılqılı sözlər işlədilir.

Beləliklə, XVI əsrdən – Füzulinin “Hədiqətüs-süada”sından fərqli olaraq XIX əsr Azərbaycan təriqət şeirində ümumişlək və ya xalq danışıq üslubi leksionu həm normativ, həm ideya-estetik, həm də fərdi-stilistik baxımdan həlledici olur və bunun məhz belə olduğunu leksikostatistik təhlillərin müqayisəsi də göstərir.

“XIX əsr təriqət şeirinin leksik-stilistik-statistikası” adlı dördüncü yarımfəsildə XIX əsr Azərbaycan təriqət şairlərinin ən məşhurlarının (Də-xil, Qumri, Raci, Dilsuz və Sərrafın) hər birindən alınmış şeirin (bütöv-lükdə beş şeirin) leksikostatistik mənzərəsi müəyyənləşdirilir.

aşk-1, fəda-1, göz-4, get(mək)-1, gülşən-2, gül-2, gülüstan-1, gör(mək)-2, giryan-1, gözəl-1, həqq-2, hicran-1, xeymə-2, xuraman-1, ilə-6, indi-1, iş-1, kül-1, Kufə-1, keşakeş-1, kəsik-1, kimi-1, Kəman-1, Kəbə-1, qan-5, qoy(maq)-1, qal(maq)-1, qövm-1, qarış(maq)-1, qızıl-1, qürb-1, qeyr-1, qurban-1, qəm-1, qövseyin-1, qabə-1, qıl(maq)-2, qəlb-1, qədd-2, Leyla-1, ləbtəşnə-1, mətləb-1, mənzur-1, mən-8, mərhəbə-1, mədəni-1, məhzər-1, məhfıl-1, min-1, məqbul-1, mənzil-1, Məsiha-1, meruc-1, məzlum-1, meydan-1, nur-2, nalə-1, nəvək-1, oğul-11, ol(maq)-5, o-1, olmaya-1, övc-1, öz-1, pərişan-1, peykan-1, pabəstə-1, rəncur-1, rəsul-1, rəh-1, sən-4, sora-1, su-1, sərvi-3, səy-1, seyr-1, sinə-2, sərdəstə-1, silsilə-1, sərəncam-1, sal(maq)-1, sipər-1, suzan-1, şəhid-1, şibh-1, şərməndə-1, şövq-1, Şam-2, şühəda-1, təcdid-1, tək (qoşma)-1, taqət-1, tarac-1, tağ-1, tir-1, tök(mək)-1, və/vü-3, ver(mək)-2, vizu-1, vəfa-1, vəsl-1, yaxşı-2, yol-1, yer-1, yaralı-1, yandır(maq)-1, zülf-1, Zeynəb-3, zinət-1.

Mətnə 158 söz 261 dəfə işlənmişdir. 146 əsas söz 221 dəfə, 12

köməkçi söz isə 40 dəfə işlənir. 53 türk mənşəli sözdən 116 dəfə, 105 ərəb və ya fars mənşəli sözdən isə 145 dəfə istifadə olunmuşdur.

Köməkçi sözlərin mütləq əksəriyyəti türk mənşəlidir: *bir* (ədat), *də* (ədat), *etmək/eyləmək, ilə, ol*(maq), və s. Əsas sözlərin 42-si türk, 104-ü isə ərəb və ya fars mənşəlidir. 42 türk mənşəli əsas söz 78 dəfə, 104 alınma söz isə 143 dəfə işlənir. *Bəsər, deyr, didə, əflak, əşk, giryan, keşakeş, qövm, qövseyin, qabə, mənzur, məhzər, məhful, navək, övc, peykan, pabəstə, zəncur, rəh, suran, tir, vizu* kimi çətin anlaşılan sözlər mövcud olsa da, mətnin anlaşılma səviyyəsi 90%-dən yüksəkdir.

İkinci fəslin “*Müqayisələrin ümumiləşdirilməsi*” adlanan sonunu-beşinci yarım fəslində göstərilir:

1) XIX əsr Azərbaycan təriqət şeirinin dilində türk mənşəli sözlər təxminən 40%-ə qədərdir, ərəb və fars mənşəli sözlər isə 60%-dən çoxdur;

2) Türk mənşəli sözlərin işlənmə tezliyi 60-dan çoxdur, ərəb və fars mənşəli sözlərin işlənmə tezliyi isə 40%-dən azdır;

3) Türk mənşəli əsas sözlər 30%-dən çox, ərəb və fars mənşəli əsas sözlər isə 70%-ə qədərdir;

4) Türk mənşəli əsas sözlərin işlənmə tezliyi 40%-ə qədər, ərəb və fars mənşəli əsas sözlərin işlənmə tezliyi isə 60%-dən çoxdur.

5) Türk mənşəli köməkçi sözlərin həm sayı, həm də işlənmə tezliyi mütləq üstünlüyə malikdir.

6) XIX əsr Azərbaycan təriqət şeirinin dilindəki ərəb və ya fars mənşəli sözlərin mütləq əksəriyyəti artıq təxminən min il ərzində tədricən mənimsənilmiş sözlər olduğundan mətnlərin azərbaycandilli təfəkkür tərəfindən anlaşılması səviyyəsi 90%-dən çoxdur.

Füzulinin “Mərsiyə”sinin lüğət tərkibini XIX əsr Azərbaycan təriqət şeirinin lüğət tərkibi ilə müqayisə etsək görərik ki, “Mərsiyə”də türk mənşəli sözlər cəmi 20% olduğu halda XIX əsr təriqət şeirində 40%-ə qədərdir. İşlənmə tezliyinə gəldikdə isə türk mənşəli sözlər “Mərsiyə”də 30% təşkil etdiyi halda, XIX əsr təriqət şeirində isə 60%-dən çoxdur.

Mətnin ümumi anlaşılma səviyyəsinə gəldikdə isə XIX əsr Azərbaycan təriqət şeirinin lüğət tərkibi Füzuli “Mərsiyə”sinin lüğət tərkibindən xeyli anlaşılıqlı və ya xəlqidir.

Üçüncü fəsil “*Azərbaycan təriqət şeirində söz-obrazlar*” adlanır. On doqquz qısa yarım fəsildən ibarətdir.

Həmin fəslin “*Əsas söz-obrazların təsnifi*” adlı birinci yarım fəslində göstərilir ki, bu söz-obrazlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir: *şəhid; matəm; qəriblik; qan; zülm, zalım və məzlum; qətl; çöl; susuzluq; yara; dərd, qəm, bəla* və s.; *gül-çiçəklik* və ya *bağça; bu gün*; nidalar, təhqiramiz

sözlər. Eləcə də Əhli-Beyt qohumluğunu bildirən sözlər və xüsusi adlar. Fikrimizcə, buraya təriqət şeiri janrlarının adlarından birini daxil etmək lazım gəlir ki, bu da növhədir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslinin sonrakı yarım fəsilərində hər bir “söz-obraz” konkret misallarla təhlil olunur. Məsələn:

Ərəb mənşəli *şəhid* (cəmdə: *şühədə*) Kərbəla hadisələrinin mahiyyətini anladan əsas sözlərdən biridir və təsadüfi deyil ki, orta əsrlərdə həm ərəb, həm fars, həm də türk dillərində bu mövzuda yaradılan əsərlər, onların əsl adının necə olmasına baxmayaraq, ümumiyyətlə “Şühədanamə” (Şəhidlər kitabı) adlanır.

Füzuli şəhidliyin mərtəbəsinin Tanrı yanında çox yüksək olduğunu dəfələri qeyd etmişdir; Məsələn:

Gör əzabi-əhli-duzəx cürm miqdarincədir,
Vay ana kim eyləmiş, qətli-*şəhidi*-Kərbəla!
Ol səbəbdən kim, *şəhidi*-Kərbəlanun qədrini
Eyləmiş əla cəmi-xəlqdən Rəbbül-ülə¹.

Şəhid, şühədə və ya *şəhidan* sözlərinə XIX əsr Azərbaycan təriqət şeirində tez-tez təsadüf olunur. Məsələn Racidən:

Doldurdi baban gözlərini əşk ilə çün əbr,
Səbr eylədi bir Şahi-*şəhidan*, Əli Əkbər²
Nəvvabdan:

Şərir əhli-cahanı iraq qıl bizdən,
Şəhidi-Kərbü bəla şəhsüvarı hörmətinə.
Dəşti-iməndə düşübdür *şühədalar* bədəni
Xak, xun içrə, gülü sünbülü rəna görünür³.

Göründüyü kimi, hansı leksik-qrammatik formada (*şəhid, şühədə, şəhidan, şəhadət*, hətta *şühədalar*) işlənməyindən asılı olmayaraq şeir mətnlərində anlayışın sxematik-ideoloji (eləcə də poetik-üslubi) yükü kifayət qədər zəngindir ki, bu, birinci növbədə, “Kərbəla müsibəti”nin ideya-mövzusundan irəli gəlir. Kərbəla şəhidlərinə matəm tutmaq ənənəsi Azərbaycan təriqət şeirində ərəb mənşəli *matəm* söz-obrazının geniş işlənməsinə (və özünəməxsus etnoqrafik-semantik məzmun qazanmasına) gətirib çıxarmışdır.

¹ Ə.Səfərli. Füzuli M. Əsərləri. VI cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, nəş., 2005., s. 370.

² Z.Əsgərli. XIX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası, Bakı, “Şərq-Qərb” nəş., 2005., s. 221.

³ Nəvvab M.M. Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Şərq-Qərb” nəş., 2006, s. 114-124.

Füzuli yazır:

Artırırsan, ey fələk, övladi-Peyğəmbər qəmin,
Tazə eylərsən dəmadəm Əhli-Beytin *matəmin*.

Tarixi mənbələr göstərir ki, Məhərrəm ayında şiə müsəlmanları arasında Kərbəla şəhidlərinin matəmini qeyd etmək o qədər geniş yayılmışdı ki, ümumiyyətlə, “matəm” dedikdə birinci növbədə yada o düşürdü, və bu gün də həmin dil-təfəkkür ənənəsi dirçəlməkdədir.

“Matəm” söz-obrazı XIX əsr Azərbaycan təriqət şeiri üçün səciyyəvidir. Məsələn, Dəxildən:

Ey şəmi-bəzmi-*matəmə* pərvanə, ya Hüseyn!
Ey od salan müsibəti hər canə, ya Hüseyn!¹

Azərbaycan dilində *matəm* sinonimi olaraq *yas* da işlənir ki, bu sonuncusu daha çox xalq danışığı dili üçün səciyyəvidir. XIX əsr təriqət şeiri kifayət qədər demokratik hadisə olsa da, maraqlıdır ki, *yas* sözündən, demək olar ki, istifadə edilmir. Fikrimizcə, bunun birinci səbəbi “*matəm*”in ədəbi, yaxud üslubi-terminoloji nüfuzudursa, ikinci səbəbi birhecalı *yas* leksik vahidinin şeir dili üçün fonopoetik baxımdan əlverişsizliyidir.

Kərbəla çölü şəhidlər üçün qərib yer sayılırdı, ona görə də təriqət şairləri şühədanın çəkdiyi əzabların bir motivi kimi qəribliyi də diqqətə alıb bu anlayışa xüsusi ideya-estetik məzmun vermişlər.

Füzuli yazır:

Mən ruhi-rəvani-Mustəfayam,
Bən rahəti-cani-Murtəzayam.
Məzlumü *qəribü* zarü heyran,
Məqtulü şəhidi –Kərbəlayam².

Qəriblik anlayışı XIX əsr Azərbaycan təriqət şeirində özünün müxtəlif derivatları ilə iştirak edir. Məsələn, Qumri “*qərib*” sözünü bilavasitə işlətməklə “Kərbəla müsibəti” qəhrəmanlarının “*qəribliyi*” barədə geniş təəsvür yaradır:

Əgər öləm, məni-zarə kim oxur Qurani,
Bir kəsim yoxdu, dəxi etməgilən xar məni.
Yoxdu bir kimsə ola kim, məni-biyarə pənah,
Həmdəminim guşeyi-qəm-xanədə var şöleyi-ah,
Haçanacan eyləyim yollara həsrətlə nigah,
Vətənimdə elədin həsrəti-didar məni.

¹ Z.Əsgərli. XIX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası. Bakı, “Şərq-Qərb”, nəş., 2005., s. 175.

² H.Araslı. Füzuli M. Əsərləri, VI cild, Bakı, “Azərbaycan” nəş., s. 356.

Çox hallarda isə ərəb mənşəli “qərib” sözü poetik mətnədə bilavasitə işlənir. Məsələn, Dəxildən:

Qərib ölkə, xərabə məkan ki qırxa yavuş,
Əsir övrət-uşaq kim, düşüb bu səhrayə.
Nəşi *qərib*, fərşi *qərib*, ölməyi *qərib*,
Həncər *qəribü* xəncəri-Şümri-dəğə *qərib*¹.

Göründüyü kimi, qəriblik anlayışının leksik ifadəsini verən əsas vahidlər aşağıdakılardır: *qərib*, *qərbət*, *bivətən*, *bikəs*, “Qərib” sözü bəzən o dərəcədə obrazlaşır ki, hətta cansız əşyaları (məsələn, *xəncər... qərib*), mücərrəd anlayışları (məsələn, *ölməyi qərib*) da təyin edir.

“Qəriblik” anlayışının XIX əsr təriqət şeirində bu qədər bədii-idraki vurğu altında olması, ilk növbədə, Kərbəla hadisələrinin baş verdiyi məkanın “yad”, “kənar” mühit mənasında qavranılmasından irəli gəlir. Lakin bu, əsas səbəb deyil. Nəzərə alsaq ki, “qərib” sözünün bir mənası da “qeyri-adi”, yaxud “əcaib”dir (həmin məna müasir Türkiyə türkcəsində xeyli populyardır), onda güman etmək olar ki, “Kərbəla çöli” konkret obyekt-coğrafiya bildirməklə yanaşı, həm də mücərrəd (qeyri-adi, əcaib) bir məkan məzmunu da kəsb edir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Kərbəla müsibəti kimi bir faciənin baş verdiyi yer təfəkkürdə ümumiləşmə, ideya-məzmunca ümumən faciə məkanı anlayışına qədər genişlənmə imkanına malikdir.

Eyni zamanda mətnlərdə “vətəndə qəriblik” anlayışından da bəhs olunur. Məsələn: heç kimsə qərib olmaya dünyada vətəndə...

“Qan” söz obrazına Azərbaycan təriqət şeirində kifayət qədər tez-tez təsadüf olunur.

Füzuli yazır:

Sanma tökmək əhli-Beytin *qanını* asan olur,
Ehtiraz et kim, sənə hər qətrə bir peykan olur².

XIX əsr Azərbaycan təriqət şeirində də bu söz-obraz ciddi semopoetik mövqeyə malikdir. Məsələn, Qumridən:

Yetmiş səhabə peykəri *qan*, cismi zəxmdar,
Gəzəllə təşnələb rəhi-zəvvari-Kərbəla.

Türk mənşəli “qan” sözü Azərbaycan təriqət şeirində nə qədər aparıcı, geniş frazeoloji-stilistik imkanlara malik olsa da, bəzən fars

¹ Z.Əsgərli. XIX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası. Bakı, “Şərq-Qərb”, nəş., 2005., s. 178-179.

² Ə.Səfərli. Füzuli Məhəmməd. Əsərləri, VI cild, Bakı, “Şərq-Qərb” nəş., 200., s. 347.

mənşəli *xun* sözü də işlənir. Məsələn, Sərrafdan:

Yatmadım on səkkiz il, bir sən kimi can bəslədim,
Xuni-dil sərf eylədim, ləli-Bədəxşan bəslədim.

Əlbəttə, *xun* sözü bir sıra fars mənşəli sözlərdən fərqli olaraq, nə Azərbaycan xalq danışıq dilinə keçmiş, hətta nə də şeir dilində populyar olmuşdur. Görünür, türk mənşəli *qan* sözünün ideya-poetik zənginliyi buna imkan verməmişdir. Və burada həmin sözün kifayət qədər emosional frazeoloji əhatəsi, obrazlaşma funksionallığı da əhəmiyyətli rol oynamışdır. Təsadüfi deyil ki, yuxarıdakı nümunələrdə *qan tökmək, qana girmək, (qanın) daşa təsir elməsi, peykəriqan, qanlı cəmal, əlləri qanına xizab olmaq, qanına qaltan, qanı bədənində fəvvarə kimi axmaq (fəvvarə vurmaq), cigəri qan olmaq ifadələri* (o ifadələr ki, *qan* sözü müstəqil deyil, məhz onların tərkib hissəsi kimi işlənir) ya bütünlüklə, ya da qismən frazeoloji birləşmələrdir. *Xun* sözünün istifadə olunduğu tərkiblər isə Azərbaycan xalq dil təfəkkürünün həzm edə bilmədiyi klassik fars bədii dili modelləridir.

“Azərbaycan təriqət şeirində ifadə-obrazlar” adlanan dördüncü fəsil səkkiz yarım fəsildən ibarətdir.

“Əsas ifadə-obrazların təsnifi” adlı birinci yarım fəsildə göstərilir ki, Azərbaycan təriqət şeirində işlənən və ya istifadə olunan özünəməxsus, tez-tez təkrarlanan və bədii mətnin ideya-estetik təsirini yüksəldən, onu xüsusiləşdirən ifadə-obrazlar aşağıdakı dil-üslub texnologiya və ya vasitələrində təzahür edir: epitetlər, təşbehlər, frazeologiya, yalvarışlar, qarğışlar, antonimlik, və sinonimlik.

Ümumiyyətlə, poeziyada sözün bədii-informativ dəyərini müəyyənləşdirmək üçün onun normativ funksiyası qədər, hətta ondan da əhəmiyyətli olan estetik funksiyasına diqqət yetirmək lazım gəlir ki, bu, “ritual” və ya “mistik” mətnlərə münasibətdə özünü daha çox doğruldu. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, həmin mətnlərdə, eləcə də onları yaradan çoxşaxəli, çoxspektrli təfəkkürdə sözdən istifadənin xüsusi tələbləri mövcuddur:

a) “ritual” və ya “mistik” mətndə söz və ya ifadə nə qədər obrazlaşarsa, bir o qədər də “terminolojiləşir”;

b) söz və ya ifadə obrazlar, bir növ, müəyyən ideya-anlayış ətrafında sıx motivləndiyinə görə ümumi üslub yaradır və fərdi üslubun buraya müdaxiləsi çətinləşir;

c) eyni söz və ya ifadələr müxtəlif mətnlərdə sonsuz sayda təkrar olunur.

Bu fəslin sonrakı yarım fəsillərində konkret nümunələr əsasında **“ifadə-obrazlar”** təhlil olunur. Məsələn:

Təriqət şeirində epitetlər o qədər də zəngin və ya rəngarəng olmasa da, müəyyən standartları və ya stabil təkrarlılığı ilə diqqəti cəlb edir. Və həmin epitetlər epos (məsələn, “Dədə Qorqud”) dilindəki bədii təyinləri xatırladır. O mənada ki, məsələn, “Dədə Qorqud” da ayrı-ayrı qəhrəmanların epitetləri və ya təyinləri dəyişməz olduğu kimi (məsələn: Bayındır xanın göyğüsü, Türkünstanın dirəyi, Qonur atın ayası, Xan Uruzun babası Qazan xan; Bozayqırlı Bamsı Beyrək; Qəflət Qoca oğlu Şir Şəmsəddin; Qarılıq Qoca oğlu bəg Yegkən; dəli Qarcar; dəli Domrul...) təriqət şeirində də, müəllifindən asılı olmayaraq, hər qəhrəman özünəməxsus (klişeləşmiş) epiteti və ya təyini ilə təqdim edilir.

Füzulinin “Hədiqətüs-süeda”sından:

Bənəm Əbbas *sərdari-müxalifsuzi-xəsməfkən,*
Mütii-Mustəfa, nəqdi-Əmirəlmöminin Heydər .

Yaxud:

Çün xakdani-dəhrdə aram bulmadı,
*Sultani-din Hüseyni-Əli, şahi-kamkar*¹.

Əlbəttə, düşünmək olmaz ki, bu epitetlər Füzulinin subyektiv poetik-ideoloji təfəkkürünün məhsuludur; lakin bir həqiqətdir ki, böyük şair-mütəfəkkir şiə təriqəti məfkurəsinə məxsus “bədii terminologiya” ya dərindən bələd olmuş, ərəb və ya fars dilinin formalaşdırdığı, bütöv bir sistem olaraq qətiləşdirdiyi həmin “bədii terminologiya”nı Azərbaycan türkcəsinə məharətlə “çevirmiş”dir. Bu zaman Füzulinin təqib etdiyi üç yol diqqəti çəkməyə bilməz:

1) ərəb-fars söz və ya ifadələrini olduğu kimi, ancaq, təbii ki, milli dil təfəkkürünün qəbul edəcəyi kontekstdə alıb işlətmək;

2) həmin söz və ya ifadələrin Azərbaycan türkcəsindəki qarşılıqlarını tapıb modelləşdirmək;

3) həm ərəb-farsca, həm də türkcə paralel işlədərək “sinonimlik effekti” yaratmaq.

XIX əsr Azərbaycan təriqət şeirində də həmin ənənə davam etdirilir. Və Kərbəla şəhidlərinin bədii təyinləri ya adları ilə birlikdə, ya da müstəqil şəkildə tez-tez işlədilir:

Vay Hüseyn, va Hüseyn!

Ey *məhi-bür-ci-hünər!*

---

¹ Ə.Səfərli. Füzuli Məhəmməd. Əsərləri, VI cild, Bakı, “Şərq-Qərb” nəş., 2005, s.338.

*Qamei-qövmi-kəfər,
Mahiyi-əşrari-şər,
Varisi-xeyrül-bəşər*¹.

Nəhri-Fəratın üstə olub qolları qələm,
Əbbas, *namidari-ələmdari-Kərbəla* .
Həsərət ilə imdi də baxiri toy otağına,
Nakam ölən o Qasimi-*sərdari-Kərbəla*.

Yəhya bəy Şeydadan:
Ey *tazə cavan* Əkbər!
Ey *sərvi-rəvan* Əkbər!

Təriqət şeirində epitetlər kimi təşbihlər də zəngin və ya rəngarəng deyil, eyni zamanda stabilliyi, yaxud təkrarlığı ilə seçilir. Ümumiyyətlə, orta əsrlər türk müsəlman poeziyasında təşbihlərin o qədər də zəngin olmadığı, təkrarlandığını, yalnız müəyyən predmetlərlə məhdudlaşdığını tədqiqatçılar dəfələrlə qeyd etmişlər².

XIX əsr Azərbaycan təriqət şeirində təşbihlər mövcud ənənəni mühafizə etməklə yanaşı, xeyli xəlqiləşir.

Məsələn, Seyid Əzimdən:
*Oxşayırsan, ey oğul, gərçi məhi-ənvərə sən,
Al ələ tiği-hilalın, ur özün ləşkərə sən.*

Nəvvabdan:
Məcruh olan boğazı o peykani zülmlən,
Dəşti-sitəmdə *qönçə kimi Əsgər arzu* .
Bülbül kimi Səkinə nalandı, pərşikəstə,
Başın cidalar üstə, getmə, dayan , Hüseyn vay!

Azərbaycan təriqət şeirinin lüğət tərkibində frazeoloji vahidlərin funksional üslubi rolu kifayət qədər güclü olub təriqət şairlərinin izlədiyi ideya-estetik mətləblərin ifadəsində xüsusi rola malikdir.

“Hədiqətüs-süəda” müllifi bu baxımdan, yəqin ki, ilk əsasları müəyyənləşdirmişdi; məsələn:

Bihəmdillah,rəhi-eşqində *can nəqdin nisar etdim,*
Verüb can xaki-dərgahində kəsbi-etibar etdim .

XIX əsr Azərbaycan təriqət şeirinin frazeoloji sistemi həm olduqca zəngin, həm də xeyli dərəcə də xəlqidir.

Məsələn, Qumridən:

---

¹ Nəvvab M.M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb” nəş., 2016, s.129.

²Бомбачи А.Тюркские литературы. Введение в историю и стиль. –Зарубежная тюркология, выпуск I, Москва, изд. “Наука”,1986, с. 221.

Salma gözdən bu zaman, ey şəhi-əbrar məni,
Qılma ənduhü qəmə dərdə giriftar məni.
Rəhm qıl halıma, ey şielərin mövlası,
Canımı aldı qəmə dərdü ələm sevdası.

Dəxildən:

Zeynəb çəkərdi nalə ki, ya ümmətür-rəsul,
Öldü bu çöldə sibti-rəsuli-xuda qərib¹.

Asidən:

Mən sənə qurban olum, qoy sinəm üstə başın,
Səbr elə, bir az dayan, yandım, oğul, ağlama.

Sürəyyadan:

Kimdən soruşum, harda düşüb şahı-şəhidan,
Baş ilə tanırlar bədəni, *başına qurban*.

Sərrafdən:

Qurbanın olum, getmə, Əli, bircə dayan, dur,
Göz yaşına bax, gör necə arduca rəvandır².

Göründüyü kimi, yalvarışlar sayca az olmasa da, yekcinsdir və ... *qurban olum*, ... *qurban*, ... *qurbanı* modellərindən ibarətdir. Bu kəmiyyət və keyfiyyət münasibəti, ümumiyyətlə, milli dil təfəkkürünün təbiətindən irəli gəlir. Belə ki, Azərbaycan dilində yalvarışlar çox işlənsə də, əsasən, eyni struktura malikdir. Həmin strukturun “qurban” söz-obrazı və ya ideya-obrazı əsasında qurulması da təsadüfi deyil.

Dissertasiyanın “*Nəticə*” hissəsində tədqiqatdan əldə olunmuş elmi qənaətlər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. XIX əsr Azərbaycan təriqət şeirinin lüğət tərkibinin müəyyənləşməsində, heç şübhəsiz, Füzuli “Hədiqətüs-süəda”sının dili əsas olmuşdur. Bununla belə Kərbəla mövzusunə müraciət edən Füzuli xələfləri dövrün tələblərinə uyğun olaraq daha anlaşıqlı leksikona müraciət edirlər. Və həmin anlaşıqlılıq o həddə çatır ki, Füzuli dili üçün səciyyəvi olmayan xalq danışığı dili vahidləri tam üstünlük təşkil etməyə başlayır. Bu normal və mütləq tarixilikdir.

2. Füzulinin “Hədiqətüs-süəda”sının leksikasından XIX əsr Azərbaycan təriqət şeirinin leksikasına gələn linqvostilistik prosesi klassik yazı üslubundan xalq danışığı üslubuna keçid kimi izah etmək lazım gəlir

---

¹ Z.Əsgərli. XIX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası, Bakı, “Şərq-Qərb” nəş., 2005, s. 180.

² Yenə orada. s. 172-173; 347-365.

Beləliklə, XIX əsr təriqət şeirinin lüğət tərkibinin linqvopoetik mənşə-mənbələri sırasına aşağıdakı dil təzahürləri daxildir:

a) XVI əsr təriqət şeirinin, ümumən ədəbiyyatının dili ;

b) daha əvvəlki dövrlərdən gələrək xüsusilə XVII-XVIII əsrlərdə yazılı ədəbiyyatı əsaslı şəkildə demokratikləşdirmiş xalq danışıq dili inersiyası;

c) XIX əsrdə ədəbi dilində özünü açıq şəkildə göstərən realist üslub.

3. Linqvostilistik təhlillərin nəticəsi göstərir ki, Füzulinin “Mərsiyə” sində türk mənşəli sözlər 20% təşkil etdiyi halda XIX əsr təriqət şeiri üçün həmin rəqəm 40%, yəni iki dəfə çoxdur. Eyni zamanda türk mənşəli sözlərin işlənmə tezliyi, uyğun olaraq, “Mərsiyə”də-30%, XIX əsr təriqət şeirində isə 60%-dir. Lüğət tərkibinin bu şəkildə iki dəfə demokratikləşməsindən başqa həmin istiqamətdə belə bir göstərici də böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, XIX əsr təriqət şeirinin lüğət tərkibindəki ərəb, fars alınmalarının mütləq əksəriyyəti artıq azərbaycandilli təfəkkür tərəfindən mənimsənilmiş vahidlərdir.

4. Azərbaycan təriqət şeirinin leksikostilistik tipologiyasının müəyyənlişməsində söz- obrazlar xüsusi rola malikdir.

Bu sözlərin hər birinin XIX əsr təriqət şeirinin dilində yaratdığı obrazlılığın məzmunu, xarakteri nümunələr əsasında təhlil olunmuş, onların yaratdığı ideya-estetik təəssürat aydınlaşdırılmışdır.

Həmin söz-obrazlar təriqət şeirinin, ümumiyyətlə ədəbiyyatının dilindən xalq danışıq dilinə keçmiş, geniş işlənmə təcrübəsi qazanmışdır. Buradan isə o nəticə çıxır ki, hər hansı ədəbi-ictimai düşüncənin “mətbəx”inə düşən söz müəyyən obrazlılıq çaları qazandıqdan sonra xalqın dil təfəkkürünü həmin ədəbi-ictimai düşüncə tərzii vasitəsilə zənginləşdirir. Və beləliklə, ümumişlək (neytral) funksiyası ilə yanaşı, həm də ideya-estetik mövqe qazanmış olur.

5. Azərbaycan təriqət şeirinin leksik-üslubi sistemində söz-obrazlarla yanaşı ifadə - obrazlar da müəyyən yer tutur.

Təriqət-şeirinin dilində işlənen ifadə-obrazlar o qədər də rəngarəng, çoxçeşidli deyil, ancaq çox təkrar olunan elə stabil modellərə malikdir ki, Kərbəla mövzusunun ideya-məzmununun ifadəsində son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Antonimlik və sinonimliyə gəldikdə isə, hər iki hadisə də daha geniş assosiativ miqyasda həmin funksiyaları həyata keçirir yəni Kərbəla müsibətinin mahiyyətini, fəlsəfəsini, ideologiyasını birbaşa işarələyən , kodlaşdıran linqvostilistik modellər kimi çıxış edir.

6. Müşahidələr təhlillər göstərir ki, XIX əsr təriqət şeirinin lüğət tərkibi

normativ baxımından dövrün leksik inkişaf tendensiyasına, yəni ümumən ədəbi dilin demokratikləşməsi, xəlqiləşməsi meylinə uyğun olub, digər nitq təzahürlərindən az fərqlənir. Üslubi baxımdan isə fərq, təbii ki, çoxdur. Çünki Kərbəla mövzusu, başqa mövzulardan seçilərək, özünəməxsus söz və ifadə-obrazları təqdim edir. Əlbəttə, həmin vahidlərə başqa mövzularda yazılmış şeirlərin dilində də rast gəlmək mümkündür, lakin bunlar bütöv bir sistem, linqvostilistik dəyərlər kompleksi olaraq yalnız təriqət şeirində mövcuddur.

7. Ən mühüm nəticələrdən biri də bundan ibarətdir ki, XIX əsr təriqət şeirinin populyarlaşdırdığı söz və ifadə modelləri xalq dilinə keçərək kütləviləşmişdir. Məsələn, şəhid, qətl, Kərbəla müsibəti, yezid, şəbih, Həzrət Abbas, imam ehsanı kimi onlarla sözlər, ifadələr müasir Azərbaycan danışıq dilində həm müstəqil şəkildə, həm də frazeoloji tərkiblər daxilində geniş işlənərək, bir tərəfdən, tarixi mövzunun ideya-estetik potensialından bu gün də istifadə olunduğunu göstərirsə, digər tərəfdən, həmin mövzunun formalaşdırdığı leksik-üslubi modellərin milli dil təfəkküründə funksional mövcudluğunu təsdiq edir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu dərc olunmuş aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

1. “Azərbaycan poeziyasında Kərbəla müsibəti”. Filologiya məsələləri. №-4 Bakı, 2015. s. 318-329.
2. Füzulinin “Hədiqətüs-süəda”sından XIX əsr təriqət şeirinə. Dövlət və din №-3 Bakı, 2015. s. 58-66.
3. Növha və ya bir janrın göz yaşları. Azərbaycan №-8 Bakı, 2015. s. 183-186.
4. Məhəmməd Füzulinin “Mərsiyeyi-Həzrəti-İmam Hüseyn Əleyhüssəlam”ının leksikası (Linqvostilistikostatistik təhlil təcrübəsi). Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji xəbərləri №-42 Bakı, 2015. s. 68-71.
5. Azərbaycan təriqət şeirində Əhli-beyt qohumluğu. Dövlət və din №-7 Bakı, 2015. s. 67-70.
6. Azərbaycan təriqət şeirində söz-obrazlar. Filologiya məsələləri №-5 Bakı, 2015. s. 301-314.
7. Azərbaycan təriqət şeirinin leksikası : klassik yazı üslubundan xalq danışıq üslubuna. Dil və Ədəbiyyat. №-93 Bakı , 2015. s. 76-78.
8. Leksik-semantik antonimlik Azərbaycan təriqət şeirində ideyastilistik hadisə kimi. Bakı Qızlar Universiteti. Elmi əsərlər. №-1 (21) Bakı, 2015. s. 24-28.

9. Azərbaycan Təriqət Şeirinin Leksikası adlı Monoqrafiya. AzAtaM Bakı, 2015. s. 1-177.
10. Становление и формирование идейной ,содержательной и языково-стилистической технологии. Язык и Культура Выпуск 18 . II (177). Киев, 2015. s. 144-152.
11. Azərbaycan folklorunda Kərbəla mövzusu. “Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə orta q dəyərlər və yeni çağırışlar” mövzusunda Beynəlxalq konfransı. Bakı, 2016. s. 115-117.
12. Azərbaycan təriqət şeirinin leksikası: klassik yazı üslubundan xalq danışığı üslubuna. “Azərbaycan filologiyası: inkişafın yeni mərhələsi” mövzusunda Respublika elmi konfransı. Bakı. 2016. s. 402-403.
13. От классического стиля письма к народно-разговорному. “Вестник Российского университета дружбы народов”. 2016. s. 59-67.

**Словарный состав азербайджанской сектантской
поэзии XIX века**

РЕЗЮМЕ

Во введении диссертации автор доказывает, что в богатой истории азербайджанского языка, в том числе истории литературного азербайджанского языка, лексические процессы прежде всего привлекают внимание своим разнообразием, потому что, если как фонетическое, морфологическое, так и синтаксическое развитие подчиняются устойчивым закономерностям, то лексика в определенном роде, будучи самостоятельной, меняется более гибко. Порой в один и тот же период отмечалась своего рода лексикостилистика различных функциональных стилей или тенденций.

Словарный состав азербайджанской сектантской поэзии XIX века в целом была органической составной частью словарного состава азербайджанского литературного языка, но рядом особенностей отличается от него, и эти различия (эти особенности) являются продуктом достаточно насыщенной исторической эволюции, начавшейся самое позднее с XVI века – с эпохи Физули. Однако в фундаментальных произведениях, посвященных истории азербайджанского литературного языка, в учебниках для вузов на эту тему почти ничего не говорится.

Как известно, азербайджанская поэзия (и язык) XIX века, с одной стороны, включала элементы народной поэзии, с другой, - была под влиянием гениального Физули (XVI века!). Отсутствие в поэзии азербайджанского народа, утратившего свою независимость, раздробленного на ханства, лишенного политической воли, возможности говорить в языковом стиле (интонации) Шаха Исмаила Хатаи также создавали условия для широкого распространения, можно сказать, безальтернативности стиля Физули.

Одним из факторов, повлиявших на становление словарного состава азербайджанской сектантской поэзии XIX века, является написание ее для чтения в церемониях в память о Кербелинских событиях, среди масс, и поэт вынужден употребить в марсии, траурной песне такие слова, выражения, которые помогли бы

довести как подробности темы (трагедии) (для этого нужно обратиться к именам определенных лиц, названиям мест, характерным словам-терминам и т.д.), сделать понятным их слушателям разных уровней, так и глубоко повлиять на их чувства, эмоции, чтобы массы пришли в восторг.

**The investigation of the vocabulary of the 19th century
Azerbaijan sect (tarigat) poem**

SUMMARY

The dissertation deals with the investigation of the vocabulary of the 19th century Azerbaijan sect (tarigat) poem. It consists of introduction, four chapters, a conclusion and the list of used literature.

The **“Introduction”** substantiates the choice and actuality of the theme, determines the aim and tasks, theoretical and practical significance, its research methods and specifies the structure of the dissertation.

The first chapter entitled **“The development and formation of idea, content, language-style technologies of the Azerbaijan sect (tarigat) poem”** introduces the researches and theories of researchers about sect poem. “The Tragedy of Karbala”, Fuzuli’s “Hadikat us – Sueda” (Garden of Pleasures), “The Tragedy of Karbala in Azerbaijan folklore”, A.Bakikhanov’s “Riyazul – quds”, “The dissemination of the Tragedy of Karbala in the 19th century Azerbaijan literature” are taken into consideration here.

The second chapter is titled as **“From classic writing style to people’s conversational style”** draws attention to the specification of concepts, the lexicostylistic statistics of Fuzuli’s elegy, including the 19th century sect poem and the generalization of comparisons. The third chapter under the title **“The word-images in the Azerbaijan sect poem”** includes the words and images defining the poetical ideology of the sect (tarigat) poem.

The fourth chapter called **“The expression-images in the Azerbaijan sect poem”** gives the systematic analysis of the specific expression-images using in the language of the Azerbaijan sect (tarigat) poem. These expression-images are not quantitatively rich. But despite this, an ideal-aesthetic nature of the sect (tarigat) poem has the characteristic qualities.

In **Conclusion** the author summarizes the results of the research.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

АЙСЕЛЬ НИЗАМИ кызы ГАРИБЛИ

**СЛОВАРНЫЙ СОСТАВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
СЕКТАНТСКОЙ ПОЭЗИИ XIX ВЕКА**

5706.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2017